

Adriana Zaharijević, Beograd

Deregulacija temelja

Spol/rod

U zapadnoj kulturi, koja počiva na uspostavljanju i fiksiranju binarnih opozicija, par muško/žensko temeljan je poput simbolički pregnantnih opozicija kao što su svjetlost/tama i dobro/zlo. Te se podjele nalaze u osnovi – a osnove su tek u dvadesetom stoljeću radikalno dovedene u pitanje – svih vrijednosnih sistema, i kao takve u potpunosti određuju odnose moći u javnoj i privatnoj sferi.

Opozicija muško/žensko (*male/female*) odnosi se na biološku danost *spola*, faktičnost primarnih i/ili sekundarnih spolnih odlika, koje važe kako za čovjeka tako i za druge organske entitete (usprkos tomu što je za biljku ne-suvislo reći da je krasni određena »spolna uloga«, nju odlikuje prisustvo tučka i prašnika, čime se ona automatski određuje kao ♀ ili ♂). Na temelju bioloških razlika i različitih bioloških funkcija i sposobnosti muškog/ženskog tijela (različita lučenja, gravidnost) ustanovljava se spol novorođenčeta, što ponovno jednako važi za ljudsku i za životinjske vrste.

S druge strane, historijska činjenica da Atenjanka u antičkoj demokraciji nije imala status građanke, antropološka činjenica da su samo žene stoljećima obavljale obrede vezane uz čin rođenja i smrti, činjenica da žene do devetnaestog stoljeća nisu imale mogućnost/pravo na (jednako) obrazovanje i vlastite prihode, da se životni poziv žene iscrpljivao u ulozi majke i supruge – sve su to *društvene*, a ne biološke činjenice, i sve stoje u vezi s jednim tipom društvene stratifikacije, koja je u neposrednoj vezi s patrijarhalnim poretkom. Freudova formula »anatomija je sudbina« sažima stoljetno miješanje *spola*, kao biološke danosti, i roda, kao društvene činjenice, poistovjećujući kromosomsku determinantu s promjenjivom i promjeni podložnom domenom vjerovanja, kulturoloških, socioloških i psiholoških faktora.

Zato kad govorimo o rodu, na umu imamo opoziciju muškarac/žena. Postoji čitav niz društveno prihvaćenih oznaka koje muško/žensko spolno biće čine muškarcem/ženom, te bi se utoliko, zajedno sa Simone de Beauvoir, moglo tvrditi da se ženom ne rađa, nego se njome postaje (što respektivno važi i za muškarca). Biološki spol samo je *osnova* upisa raznovrsnih, tobože inherentnih i ontološki opravdanih odlika koje od ženskog/mušskog stvaraju ženstveno/muževno (*feminine/masculine*).

Distinkcija između *spola* i *roda* bila je jako važna za feminističku teoriju i aktivizam. »Otkrivanjem« *roda* otkrivene su i rodne uloge: to, naime, znači da je napokon postalo jasno kako su vrijednosne razlike među muškarcima i ženama nešto što propisuje i podržava društvo, a ne nešto što proistječe isključivo iz same biološke organizacije ženskog/mušskog tijela. Odatle proizlazi i šira definicija *roda*, po kojoj je to

»... skup društveno uvjetovanih osobina pripadnika jednoga *spola*, nastao vjerojatno s prvobitnom podjelom rada, opstao i nakon što je izgubio originalnu funkciju, i to kao instrument poli-

tike spolova, pri čemu se, zahvaljujući prividnoj prirodnosti, obnavlja u svakoj jedinki u procesu odrastanja i odgoja.«¹

Rodne uloge, koje i danas čuvaju svoju strukturu pomoću poistovjećivanja s determinacijom spola, višestruko su uvjetovane vjerskim, etičkim, aksiološkim, sociološkim i drugim diskursima, koji prikrivaju njihovu kontingentnost, nastojeći održati rodnu hijerarhizaciju društva, koja potom potiče i jača rasne, klasne i druge opresivne razlike.

Prema tome, mogućnost razdvajanja spola i roda je, kao i njihova međusobna nezavisnost, dovela u pitanje determinističko shvaćanje ženskosti/muškarosti, ukazujući na njihovu kontingentnu i diskurzivno uvjetovanu strukturu.

»Razlike koje su svojevremeno smatrane potpuno biološkima i tjelesnima, počele su se shvaćati kao društveno konstruirane tijekom dugotrajne historijske podjele ljudske rase na muškarce i žene. Sagledan kao zbir konkretnih značenja, nametnutih stereotipa i interioriziranih uloga koje nas prisiljavaju da budemo na jednoj ili na drugoj strani te podjele, rod je ubrzo stekao ogromnu eksplanatornu moć.«²

Feministička teorija usredotočila se na konstruiranu prirodu roda, pretpostavljajući da je sve što je konstruirano moguće i dekonstruirati, raskrinkati i pokazati da njegova struktura nije nužna i nepromjenjiva; ostavljajući, međutim, spol kao jednu pred-diskurzivnu nišu, danost koja kao takva nije podložna konstrukciji. Oslobođanje od biologizama ostvareno je, dakle, samo djelomično i samo privremeno i samo u jednoj domeni govora o identitetu žena/muškarac.

Ukoliko se ostane pri formuli koju je promovirala De Beauvoir, ženom se – a »žena« je ovdje složeni kulturni i društveni identitet, čije se značenje definira u opoziciji prema »muškarcu«, također složenom kulturnom i društvenom identitetu – postaje onoga časa kad se stupi u simbolički poredak društvenih odnosa i praksi. Taj je poredak binarno ustrojen, budući da njegovu dinamiku omogućuje statična opozicija spolova, neupitni temelj rodnog upisa. Logika temelja, prisutna u podvajanju spol/rod, propisuje postojanje jedne druge distinkcije – *stasis/kinesis*: spol »jest«, spol je stanje, spol ostaje ona freudovska sudbina, to jest, kod spola nema izbora, niti privida izbora (spol, dakle, zadržava logiku ili/ili; ili *muško* ili *žensko*). Rod je, s druge strane, zamišljen kao dinamičan, on »postaje« i u procesu je postajanja sve do ispunjenja izvjesnih rodnih (društveno uvjetovanih) zahtjeva koji određuju dovršenje procesa postanka ženom/muškarcem. (Iako to na prvi pogled nije očigledno, logika ili/ili i ovdje je na djelu: ma koliko rod bio kontingentan u odnosu na spol, on u ovoj matrici također proizvodi *ili* muškarce *ili* žene, pošto njegova pokretljivost počiva isključivo na nepokretnosti spola.)

Činjenica da postoje *samo* žene i muškarci nije bila ni u kakvom sporu s onim što se skupno naziva »politikom identiteta«. Naprotiv, ustanoviti oštru razliku među njima, značilo je ustanoviti identitete koji naoko mogu funkcionirati izvan dijalektičke logike gospodara i roba, koja je nesumnjivo definirala patrijarhalnu hijerarhiju. Historijska i/ili društvena uvjetovanost roda (i rodnih uloga) otvarala je širok spektar mogućnosti promjene postojećih odnosa moći među muškarcima i ženama, i identitet (ovdje ženski identitet) imao je ne samo priličnu heurističku, nego i izrazito političku vrijednost. Dovoditi u pitanje identitet žene (*qua* Žene), ispitujući njegove modalitete i mogućnosti, značilo bi zapravo poricati svoje strateške ciljeve³ i/ili svoje ontološke pretpostavke.

Prema tome, osim što je imao veliku eksplanatornu moć, pojam roda je u feminističkoj teoriji figurirao i kao prostor stvaranja specifično ženskoga identiteta, koji će se moći upotrijebiti za »postizanje rekonstruiranoga, nemaskulinističkog društvenog reda«,⁴ dok je za aktivizam pružao uporišnu točku otpora: ako bi se dokazalo da u spolnoj podjeli nema intrinzične nužnosti koja se vjekovima uzimala zdravo za gotovo, bilo bi moguće ustanoviti skrivene interese koji stoje iza tehnika i strategija održanja *status quo*, čime bi se besprijekorna vladavina patrijarhata mogla narušiti (ili srušiti, u što vjeruju tzv. radikalne feministkinje). Na temelju tog otpora bilo je moguće inzistirati na pravima i statusu koji je do tada osporavan. Ciljevi ove borbe bili su, bar u svom liberalnom vidu, oslobađanje od »unutrašnje kolonizacije« žena⁵ i postizanje radikalne demokracije.

Politika identiteta, zasnovana na dvjema pretpostavkama – da su sve žene (spol) žrtve jednakog tipa nasilja (rod) čije se porijeklo nalazi u rodnim ulogama, koje se određuju prema patrijarhalnim mjerilima – »otkrila« je da se iza univerzalnog subjekta humanističkog diskursa ne krije čovjek, nego muškarac. Da bi dobila pravo na to da *postane* i čovjek, a ne samo žena, žena mora razvijati različite strategije, čiji opisi variraju od jedne teorijske pozicije do druge (recimo, od potpunog poricanja reproduktivnosti kao odlike ženskosti do njezine ekscesivne valorizacije). Međutim, sve su te strategije, a konzekventno tome i svi njihovi opisi, mogući samo pod pretpostavkom postojanja specifično ženskoga identiteta što pretendira na identitet koji će biti ili ljudski ili Ženski, koji će nadilaziti svaku koncepciju ljudskosti koja je počivala na prtajenoj muškosti.

Da li je u prirodi emancipatorskih projekata da okončaju vlastitim urušavanjem u lošu okoštalošću (da ne kažem konzervativnost, budući da je nešto takvo poput »konzervativnoga feminizma« gotovo *contradictio in adjecto*), ili se politika identiteta naprosto dogodila u pogrešno vrijeme – u trenutku kada Foucaultova genealogija moći, Derridina dekonstrukcija i Lyotardovo postmoderno stanje određuju obzorja teorije – nadilazi svako umjesno razmatranje. No, kako god da se ova stvar postavi, u njoj ima malo ironije, na koju ni današnji feministički projekti nisu imuni.

Prema tome, iako je u određenom trenutku imala izuzetan značaj u oblikovanju i širenju područja ženskih studija, odnosno studija roda, distinkcija spol/rod početkom osamdesetih godina XX. stoljeća postaje otvoreni prostor sporenja, čija se produktivnost ogleda u nastanku difuznog, fragmentarnog i namjerno ne-unitarnog »trećeg vala« feminizma. Ključni razlozi za ovu re/de-formaciju teorijskoga kretanja neposredno se tiču njegovih univerzalizirajućih težnji, koje za sobom vuku i tešku ontološku prtljagu. Pola-

¹ Biljana Dojčinović-Nešić, »Pojam roda«, u: Biljana Dojčinović-Nešić, *Ginokritika*, Književno društvo »Sveti Sava«, Beograd 1993., str. 17.

² Drusila Kornel (Drucilla Cornell), »Rod«, u: *Genero* 2/2003., str. 22.

³ U ove je svrhe sugestivna parola »lavander manace« (»ružičasta napast«: fraza kombinira ružičasto, lezbijsku boju i sintagmu »crvena napast«, koja je tijekom Hladnoga rata prijetila iz komunističke Rusije). Pripisuje se

glasovitoj Betty Friedan, jednoj od osnivačica i danas najbrojnije američke ženske (ili Ženske) organizacije (NOW), koja je 1969. godine u lezbijskoj (ženskoj) populaciji vidjela prijetnju za općeženske interese.

⁴ Christine Di Stefano, »Dileme razlike: feminizam, modernitet i postmodernizam«, u: *Feminizam/postmodernizam*, ur. Linda Nicholson, Ženski studiji, Zagreb 1999., str. 60.

⁵ Kate Millet, »Teorija politike polova«, u: *Marksizam u svetu* 8–9/1981., str. 170.

rizacija spol/rod grana se i oslanja na druge binarne opozicije (osim spomenutog para *stasis/kinesis*, ključni su parovi priroda/kultura⁶ i duh/tijelo⁷). Njihovu uzajamnu uvjetovanost pokazuje sljedeći citat, u kojem bi se duh/rod i tijelo/spol gotovo mogli supstituirati bez ozbiljnijeg remećenja tekstualne građe:

»Duh se smatra društvenim, kulturnim i historijskim objektom, proizvodom ideologije, dok tijelo ostaje naturalističko, pred-kulturno; tijela osiguravaju *temelj*, *sirov materijal* za usađivanje i interpelaciju u ideologiju, ili su puki medij komunikacije, prije nego objekt ili centralno mjesto ideološke produkcije/reprodukcije.«⁸

Projekt društvenog konstruktivizma, i sam zasnovan na opoziciji konstrukcija/bit, doveo je, naizgled paradoksalno, do esencijaliziranja stožernih kategorija na kojima je počivao. Politika identiteta, sa svojim totalizirajućim pojmom »žene«, nužno je vodila nevoljama s rodom. Naime, pojam koji je trebao obuhvatiti sve žene, to jest sva rodno određena bića koja svoj identitet definiraju kao ženski, neizbježno je proizvodio isključenja, što je u biti želio nadići. Iskustvo ženâ nije monolitna formacija na koju utječu *jedino* rodni odnosi: ukoliko se ne promatra u interakciji sa »siromaštvom, klasom, etnicitetom, rasom, seksualnim identitetom i starosnom dobi«,⁹ rod postaje jednodimenzionalan, isključujući pojam koji zapostavlja, previđa i namjerno zaboravlja razlike koje među ženama faktički postoje. bell hooks, jedna od najpoznatijih crnih teoretičarki feminizma, nedvosmisleno tvrdi:

»Danas se crne žene ne bi mogle priključiti borbi za ženska prava, pošto ženskost (*womanhood*) nije bio bitan aspekt našeg identiteta. Rasistička, seksistička socijalizacija dovela je do toga da umanjujemo vrijednost našoj ženskosti i da uzimamo rasu kao jedino relevantno obilježje identifikacije.«¹⁰

Ne uvažavajući iskustva ženâ, politika roda zamijenila je jednakost identitetom, izgubivši tako iz vida pluralitet nužan za ostvarenje projekta radikalne demokracije. Osnovni prigovor ovdje se svodi na konverziju hegelijanske metafore o šumi: od identiteta se ne vide razlike, zbog čega se postavlja legitimno pitanje tko uopće polaže pravo na ime »Žena«. ¹¹

Odricanjem od modernog diskursa temelja, binarnih isključenja koja po nužnosti stvari i nehotice proizvode uvijek nova isključenja, te svih totalizirajućih kategorija, postfeminizam, čija je središnja figura svakako Judith Butler, ženu odobrava samo u pluralu, neutemeljenu, uzimajući je kao jedan nikad do kraja ostvaren projekt.¹²

U onome što slijedi, pokušat ću postepeno razložiti postavke koje u feminističku teoriju uvodi Judith Butler. Svaka od tih postavki – kontingentnost temelja, performativnost roda i spol kao konstrukt – i sve one zajedno, budući da ih prožima zajednički filozofski impuls, dovele su do »kopernikanskog obrata« u studijama roda.

Kontingentni temelji: ima li činioca iza čina?

Kad govori o temeljima, Butler prije svega ima na umu politiku identiteta, što nam, iako u prvi mah ne mora biti očigledno, postaje jasno ukoliko razmotrimo diskurzivna sredstva kojima se koristi i izbor njezinih teorijskih saveznika. Da bi pokazala da feminizma može biti i bez čvrsto ograničenog, fiksiranog i definiranog identiteta žene (subjekta feminizma), Butler se odlučuje za relacijski tip analize unutar foucaultovskog modela genealogije.

Njezina radikalna kritika identiteta, zasnovana na kritici spola/roda (možda je ovdje razdjelnicu uputno čitati »spola kao roda«),¹³ oslanja se na francuski feminizam, lacanovsku psihoanalizu i dekonstrukciju. Već i ovo teorijsko opredjeljenje, koje je u slučaju Judith Butler izrazito političko, stavlja je nasuprot trendu koji se početkom devedesetih godina protivi, manje ili više oštro, prodiranju postmoderne u feminizam.¹⁴ Na osnovu utjecajne teze po kojoj *nema činioca iza čina*,¹⁵ pokušat ću dovesti u vezu prethodno izlaganje s onim što slijedi.

Politika identiteta nije se htjela lišiti temelja, a samim time ni subjekta, te je stoga pretpostavljala da se o ženi može govoriti kao o subjektu samo ako se postulira nekakav specifično ženski identitet, koji svaku pojedinačnu ženu supsumira pod kategoriju »Žene«. Tek pod pretpostavkom prisustva utemeljenog subjekta feminističke teorije i činioca koji će nju provoditi u djelo, moguće je inzistirati na političkim konzekvencama jednog ovakvog identiteta. Taj identitet je, poput većine filozofskih koncepata, shvaćan kao deskriptivna kategorija koja razdvaja domene muškog/ženskog, i time artikulira domenu buduće borbe za uspostavljanje drugačijega poretka. Dakle, sasvim u skladu sa zapadnom filozofijom utemeljenja, koja podrazumijeva vrijednosnu neutralnost svojih osnova i iz nje izvodi univerzalnost svojih zahtjeva, politika identiteta je u cilju dostizanja ravnopravnosti i pravednijeg sistema vrijednosti, svojim totalizirajućim pojmovnim aparatom u

6

Vidi Sherry Ortner, »Is Female to Male as Nature is to Culture?«, u: *Woman, Culture and Society*, ur. Michele Rosaldo i Louise Lamphere, Stanford University Press, Stanford 1974.

7

Videti Elizabet Gros (Elizabeth Gross), »Preoblikovanje tela«, u: *Ženske studije* 14–15/2002., str. 25–53.

8

Isto, str. 44 (kurziv A.Z.).

9

Christine Di Stefano, »Dileme razlike: feminizam, modernitet i postmodernizam«, str. 61.

10

bell hooks, *Ain't I a Woman*, South End Press, Boston 1981., str. 1. hooks i neke druge autorice oštro su kritizirale »univerzalni ženski identitet« kao identitet heteroseksualne bijele žene srednje klase, koja je nastojala osloboditi se stega nametnutih *baby boom* ideologijom nakon II. svjetskog rata. Zahtjev za ekonomskim osnaživanjem i određenjem koje će premašivati usku definiciju žene kao majke i supruge (domaćice), nije, po ovim autoricama, univerzalan zahtjev. Naime, veliki je broj crnih i siromašnih žena već decenijama bio na tržištu rada; lezbijke su, pak, već imale tradiciju obavljanja plaćenog muškog posla i, u svakom slučaju, alternativnog načina zarade koji nije zavisio od »muževne plaće«. Za postkolonijalnu kritiku, vidi Chandra Mohanty, »Under Western Eyes: Feminist Scholarship and Colonial Discour-

ses«, u: *Feminist Review* 30, jesen 1988., str. 62–87.

11

Postoji i druga vrsta prigovora. Usprkos tomu što je inzistirala na razaranju patrijarhata, to jest hijerarhijâ koje iz njega proistječu, politika identiteta ostala je zasnovana na rodnoj binarnoj opoziciji muškarac/žena, koja je strukturno ometala realizaciju ideje rodne jednakosti. Vidi Judith Lorber, »Using gender to undo gender«, na: <http://www.sagepub.co.uk/PDF/JOURNALS/FULLTEXT/a012013.pdf>, str. 80.

12

Vidi uvod u Denise Riley, *Am I that Name?*, Macmillan, London 1988.

13

Vidi Judith Butler, *Nevolje s rodom*, Ženska Infoteka, Zagreb 2000., str. 23. »Pokazat će se da je spol po definiciji sve vrijeme rod.« Ovo, međutim, ne treba razumjeti kao da Butler negira bilo koji od parova dijade. Ono što ona negira je konstitutivna priroda bilo kojeg od njih, ali ne i njihovo postojanje kao diskurzivnih konstrukata na osnovi kojih funkcionira (hetero)seksualna matrica.

14

Vidi Judith Butler, »Contingent Foundations: Feminism and the Question of 'Postmodernism'«, u: *Feminists Theorize the Political*, ur. J. Butler i J.W. Scott, Routledge, New York 1992., str. 3–22.

15

Judith Butler, *Nevolje s rodom*, str. 143.

praksi vodila isključenju i marginalizaciji, ne prepoznajući normativnost svojih polazišnih postavki.

Debata postmodernizam i/ili feminizam otvara sasvim nova obzorja u feminističkoj teoriji. Pojedine teoretičarke, poput Nensy Hartsock, opiru se postmodernim tendencijama devalvacije i direktnog osporavanja utemeljujućih kategorija:

»Zašto su koncept subjekta i mogućnost otkrivanja/stvaranja oslobađajuće istine postali sumnjivi u zapadnoj povijesti baš u trenutku kad su prethodno utišane populacije počele govoriti u svoje ime na temelju vlastite subjektivnosti?«¹⁶

Druge, poput Naomi Schor, pak, pokušavaju balansirati između političkih zahtjeva koje je propisala politika identiteta i osporenih temelja na kojima je ona počivala:

»Bilo da je 'žensko' muški konstrukt, proizvod falocentrične kulture, kojem je suđeno da nestane, ili pak nije, u sadašnjem poretku stvari ne možemo odustati od inzistiranja na njegovim zahtjevima, iako istovremeno radimo na raskrinkavanju pojmovnih sistema koji mu daju potporu.«¹⁷

Judith Butler, zauzimajući radikalnu poziciju po kojoj ne mora postojati »činilac iza čina«, po kojoj odsustvo i raskrinkavanje čvrstih kategorija ne vodi urušavanju čitavog političkog projekta feminizma, otvara jedno novo značenje političkog.

»Čini se da teorija neprestano postavlja nekakve temelje, stvarajući tako i implicitne metafizičke obveze prema njima... Međutim, nisu li ti 'temelji', tj. te premise koje funkcioniraju kao osnove koje svemu ostalome daju autoritet, po sebi konstituirane pomoću isključenja koja, kad se jednom uzmu u obzir, pokazuju da su te temeljne premise također kontingentne i osporive pretpostavke?«¹⁸

Takav temelj je nesumnjivo i feminističko »mi«, univerzalno važeći pojam »žena«, bremenit ontološkim značenjima, koji postaje »globalni subjekt« što se ne može osloboditi vlastitih imperijalističkih strategija protiv kojih bi se upravo i trebao boriti.¹⁹ Definirajući vlastite temelje, politika identiteta, možda i nehotice, postaje normativna i, automatski, isključujuća.²⁰

Činilac koji bi, dakle, trebao legitimirati čin, uvijek je nepotpun, određen isključenjima i previđanjima.

»Smatram da će svaki pokušaj da se kategoriji žene prida univerzalni ili specifični sadržaj, pod pretpostavkom da se jamstvo solidarnosti zahtijeva *unaprijed*, nužno proizvesti razdor, te da se 'identitet', kao polazišna točka, nikada ne može održati kao čvrsto uporište feminističkog političkog pokreta... To ne znači da termin 'žene' ne bi trebalo koristiti, ili da bi trebalo proglasiti smrt te kategorije... Smatram da jaz, koji se među ženama stvara oko sadržaja ovog termina, treba očuvati i podržavati, te da bi neprestano produbljivanje ovog jaza trebalo afirmirati kao nezasnovanu osnovu feminističke teorije. Dekonstruirati subjekt feminizma ne znači, dakle, cenzurirati njegovu upotrebu, nego ga otvoriti prema budućim višestrukim oznakama...«²¹

Praksa u kojoj se otvara taj jaz, u kojoj se »žena« ponovno označava i razmješta, iznosi na vidjelo performativnost temeljnih kategorija u kojima se misli žena, performativnost kao »reiterativnu moć diskursa da proizvede pojave kojima upravlja i koje ograničava«.²²

Iza čina nema činioca, nema tog subjekta kojeg krasi slobodna volja i otvorene mogućnosti nesmetanog uspostavljanja nekog (istog ili) drugačijeg svijeta. Svaki čin uvijek se već odvija u određenoj diskurzivnoj matrici djelovanja, kojom je u jednakoj mjeri zahvaćen i sam činilac. Ta »zahvaćenost« nije nešto čega se činilac može odreći, čemu se može, pukom postavkom,

suprotstaviti, nego je za samoga činioca konstitutivna.²³ Sam je činilac, dakle, posljedica konkretnog rasporeda odnosa moći, u kojima i kroz koje se pojavljuje i koji su uvjet mogućnosti njegovog pojavljivanja. Prema tome, ako se o temelju uopće može govoriti, onda se on mora pojaviti kao nikada-sasvim-utemeljen i u bitnome kontingentan. Sam temelj je, dakle, uvijek već diskurzivan i uvijek već konstruiran, odnosno diferencijalno određen u procesu ponavljanja i etabliranja određenih normi, i isključivanja čitavog snopa drugih mogućnosti.

Performativnost, ponavljanje

Pokušajmo, i po cijenu pojednostavljanja, pokazati što podrazumijeva ova složena koncepcija činioca konstruiranog u činu. Iako će to djelovati krajnje paradoksalno, s oprezom se može tvrditi da se ženom niti rađa, niti se njome postaje: nema takvog nečega kao što je determinirani spol, kao ontološka danost što figurira kao pred-diskurzivni temelj, koji bi dalje određivao nužnu putanju ženskosti. S druge strane, ni taj rodni identitet, koji nazivamo ženom, nije nešto što postaje i *postane*, u bilo kakvoj konfiguraciji okolnosti koja na taj postanak utječe. Čin koji se pripisuje »ženskom« činiocu ne proizlazi kauzalno iz spolne činjenice ženskosti kako bi se potom realizirao u rodnim okvirima, nego je »zahvaćen« diskurzivnim matricama koje ga kao takvog definiraju, omogućujući da se domena ženskosti uopće pojavi. Samo taj prividno konstitutivni *čin definicije* (koja, po definiciji, nikada ne može biti totalno inkluzivna, zbog čega uvijek i na nužan način proizvodi isključenja) stvara privid nužnosti, danosti i neupitnosti (definicijom proizvedenog) »temelja«.

Projekt koji Butler konzistentno provodi svojim filozofskim čitanjem identiteta/subjekta/temelja/roda/spola treba pokazati nasilnost definitornog čina,

16

Nensy Hartsock, »Rethinking Modernism: Minority vs. Majority Theories«, cit. prema Christine Di Stefano, »Dileme razlike: feminizam, modernitet i postmodernizam«, str. 68.

17

Navedeno prema Rey Chow, »Postmodern Automaton«, u: *Feminists Theorize the Political*, str. 113.

18

Judith Butler, »Contingent Foundations: Feminism and the Question of 'Postmodernism'«, str. 7.

19

Vidi, međutim, tekst »Imitacija i rodna neposlušnost«, u: *Unutra/Izvan*, ur. Dajana Fas (Diana Fuss), Centar za ženske studije, Beograd 2003.; i tekst »Kritički nastrano«, u: Džudit Batler (Judith Butler), *Tela koja nešto znače*, Samizdat B92, Beograd 2001. U ovim tekstovima Butler na sličan način osporava i lezbijski identitet kao konstitutivnu kategoriju, iako je postojanje gej i lezbijskih identiteta njezino osnovno teorijsko sredstvo pomoću kojeg dovodi u pitanje samu politiku identiteta.

20

Judith Butler, »Remećenje roda, feministička teorija i psihoanalitički diskurs«, u: *Feminizam/postmodernizam*, str. 280.

21

Judith Butler, »Contingent Foundations: Feminism and the Question of 'Postmodernism'«, str. 15–16.

22

Džudit Batler, *Tela koja nešto znače*, str. 15.

23

Način na koji Butler shvaća ovu diskurzivnu matricu (falocentričnu i heteroseksističku) mnogo duguje Foucaultovom genealoškom projektu koji nastoji pokazati da su tobože izvorne, temeljne kategorije uvijek izvedene, uvijek učinci određenih praksi, diskursa i institucija. Da bi se to razjasnilo, uzmimo primjer spola i seksualnosti onako kako ih Foucault razlaže u svojoj *Historiji seksualnosti*: tijelo nije spolno određeno prije svog određanja unutar izvjesnog historijskog, specifično organiziranog diskursa seksualnosti. Seksualnost utoliko predstavlja širu društvenu formaciju odnosa moći koja nadilazi pojedinačna spolno određena tijela i, kao takva, ona proizvodi i spol kao vlastiti naknadni i izvedeni učinak, koji djelotvorno prikriva odnose moći, odgovorne za njegov nastanak.

otvoriti prostore u kojima će se isključeni termini vidjeti upravo *kao isključeni*, čime će otkriti (pronaći i podići zastor sa) konstruirane prirode temelja, koja se stalno mora rekontekstualizirati, obnavljati i ponavljati one norme koje stvaraju privid njegove nužnosti. *Deregulacija temelja* – kako bi se sumarno mogao označiti ovaj projekt – danosti spola i uniformnosti rod-nog identiteta neće, međutim, poništiti, izbrisati i poreći ove kategorije. Iako stvara samo nevolje, »žena« neće nestati ovom deregulacijom: time se zapravo samo iznuđuje jedna vrsta teorijskoga priznanja da je »sama žena procesualan termin, postajanje, konstruiranje za koje se ne može reći ni da je nastalo ni da se završava«. ²⁴

Binarni parovi priroda/kultura, duh/tijelo, stasis/kinesis, čija se razdjelnica upisivala u odredbu spol/rod, ovime su također dovedeni u pitanje. Ukoliko je identitet uvijek već konstruiran, tj. ukoliko je njegova prirodnost uvijek već kulturno i društveno suodređena, ali se on uvijek iznova *naturalizira* na političke svrhe održanja dominantne matrice, kôd priroda/kultura gubi na svojoj početnoj snazi. Očito je, također, da je naturalizacija proces, stalno ponavljanje specifičnih kulturnih normi koje trebaju održati privid prirodnosti i statičnosti korisnih matrica kojima se dodjeljuju ustanovljeni identiteti. Napokon – i to nas vodi u srž argumentacije Judith Butler – opozicija duh/tijelo deregulacijom prethodnih razdjelnica zadobiva jedno sasvim novo značenje. ²⁵ Prema već ustanovljenoj tradiciji zapadne filozofije, tijelo se uzima kao »površina na koju se upisuju obilježja roda, [kao] puka činjeničnost bez vrijednosti, koja prethodi značenju«. ²⁶ Tijelo je, dakle, kao prirodno, statično i spolno, nešto čemu se kultura samo dopisuje, nešto što trpi povijesnu dinamiku kao mjesto njezina upisa, nešto što sputava, u staroj platonističkoj tradiciji, što treba previdjeti, gotovo razoriti, kako bi se višestruke rodne mogućnosti mogle provoditi u djelo. Prikriti promjenjivost i neuhvatljivost tjelesnosti, njezinu procesualnost i dinamičnost, predstavlja opći politički i »znanstveni« zahtjev filozofije subjektivnosti. Zašto je tomu tako? Zato što upravo ta dinamika pokazuje da nije subjekt humanističkog diskursa taj koji posjeduje moć, odnosno da nije taj subjekt (a za njega je tijelo još od Platona tamnica duše) onaj koji jednim *fiat* pokreće svijet i samoga sebe, stvarajući tako kompleksnu matricu odnosa moći. Naprotiv, uvjet mogućnosti pojavljivanja subjekta jest upravo ta diskurzivna, historijski specifična organizacija moći, koja se stalno otkriva u promjenjivosti i procesualnosti tijela. Odbiti, dakle, da se tijelo još jednom nasilno ušutka i protjera u domenu površinskog, dati mu prostor u kojem će biti važno, predstavlja početni i krajnji cilj deregulacije temelja koju provodi Judith Butler.

To postaje jasno kad se u igru uvede pojam performativnosti. ²⁷ Odmah treba reći da performativnost ne treba miješati s performansom, ²⁸ iako nema sumnje da ona za sobom povlači i parodiju i teatralnost. Naime, ako se govori o performansu, uvijek smo prinuđeni postaviti nezgodno pitanje – *tko* je taj koji performira, odnosno tko je subjekt performansa. Nadalje, ako ima subjekta, performans može postati i prostor radikalne slobode, koji od pojedinih individua, osobito pogodnih za performans, stvara subverzivne subjekte koji svojom voljom ruše i krše sva pravila roda. ²⁹ To, međutim, nije smisao performativnosti. Izricanje iskaza »Proglašavam vas mužem i ženom« ne čini od konkretne osobe koja ga izriče subjekt koji ima neku izvanrednu moć da osobe pred sobom učini drugačijima nego što one to jesu. Okolnosti u kojima je takva rečenica izgovorena i prava onoga tko je izgovara i onih kojima je upućena, čine taj iskaz performativnim. Matičaru ili

svećeniku država ili crkva daju formalno pravo da izriče stav države ili crkve, u jednakoj mjeri u kojoj je i pojedincima koji pred njima stoje dopušteno da stoje upravo tu i na taj način. Primjera radi, osnovna zabrana »civiliziranog« društva, zabrana incesta, onemogućit će da se ispred matičara nađu majka i sin ili brat i sestra. Do prije samo nekoliko godina, pred matičarom nikako nisu mogle stajati dvije žene (iskaz »Proglašavam vas ženom i ženom« ili »... mužem i ženom« gubi svaki – ustanovljeni – smisao u ovakvom slučaju), iako je to danas moguće.³⁰ Na jednak način, osoba kroz koju govori država i crkva ne može biti skitnica ili mesar ili bilo tko kome nije dano pravo da reprezentira zakon (jasno je da se ovdje, osim građanskog kodeksa, ima na umu i čitav niz »zakona« na kojima počivaju društvo i kultura). Početkom XX. stoljeća, zakon nije mogao govoriti ni kroz koga osim kroz bijelog, imućnog, (u javnosti) heteroseksualnog muškarca. Performativnost, dakle, podrazumijeva da se izvjesna praksa ponavlja i uvijek iznova citira u jednolikim okolnostima.

»S obzirom na to, svaki 'čin' je odjek ili karika u citiranom lancu, i upravo ta citatnost konstituira njegovu performativnu moć.«³¹

Vratimo se sada tijelima. Da bi se uopće pojavila u inteligibilnom prostoru – zakonom uređenom prostoru, prostoru o kojem se može misliti i govoriti, uz sve tendencije ukidanja promjenjivosti i procesualnosti, kakve su svojstvene zakonu/jeziku – tijela se javljaju kao uvijek već rodna. No, činjenica da sam žena ne proistječe, po Butler, iz nekog intrinzično ženskog atributa mog identiteta, niti, pak, iz puke »činjenice« da me društvo na osnovi moga spola postavlja u određenu »žensku« poziciju, koja je fiksirana u mjeri u kojoj se određuje u odnosu na drugi, suprotni spol. Ono što od mene stvara

24

Judith Butler, *Nevolje s rodnom*, str. 45.

25

Na to upućuje i sam naslov knjige *Bodies that Matter*, čije se trostruko značenje ne može bez gubitka prenijeti u naš jezik. Naime, tijela postaju važna (postaju važna u onom kontekstu koji ih je u čitavoj filozofskoj tradiciji činio nevažnima); tijela imaju i jesu značenje (a ne samo puki nositelji i mediji kroz koje se značenja prelamaju); i tijela su *materijalna*, odnosno tijela se materijaliziraju, u stalnom su procesu materijalizacije, obnavljanja i ponavljanja onih normi koje tom materijalizacijom upravljaju.

26

Judith Butler, *Nevolje s rodnom*, str. 131.

27

Performativnost se u ovom smislu prvi put javlja u filozofiji običnog jezika. Suprotno konstativnim iskazima koji samo konstatiraju ili opisuju stvarnost, performativi nešto *rade* u stvarnosti: oni istovremeno izvršavaju neku radnju i imaju obvezujuću moć da se ta radnja provede u djelo. Primjer performativnog iskaza koji se u svrhe objašnjenja najčešće koristi je fraza »Proglašavam vas mužem i ženom« na ceremonijama vjenčanja. Ovaj iskaz, dakle, doista muškarca i ženu pretvara u monogamni, bračni par, budući da ima obvezujuću moć da to učini.

28

Vidi odlomke razgovora sa Judith Butler, »Gender and Performance«, na: www.theory.org.uk/but-int1.htm.

29

Po vlastitom priznanju (Džudit Butler, *Tela koja nešto znače*, str. 10), ovo pogrešno razumijevanje performativnosti na koje je najviše utjecao problematičan primjer transvestije iz posljednjeg poglavlja *Nevolja s rodnom*, naveo ju je, pored ostalog, na to da napiše *Bodies that Matter*. Poglavlje »Rod gori: pitanja usvajanja i subverzije« treba razjasniti smisao i subverzivnu moć gej transvestije, dok poglavlje »Lezbijski falus i morfološki imaginarij«, po mom mišljenju, jednim teže upotrebljivim primjerom objašnjava ono što je *drag* učinio još nejasnijim u *Nevoljama s rodnom*.

30

Posljednji izbori u Sjedinjenim Državama, gdje su se istospolni brakovi pojavili kao točka predsjedničkih programa, rječito oslikavaju postojanje društvene matrice, historijsku uvjetovanost identiteta i nastojanje dominantnih oblika i odnosa moći da i ostanu to što jesu.

31

Džudit Butler, *Tela koja nešto znače*, str. 276, fusnota 5.

»ženu« jest stalno pristajanje na jedne i odbijanje čitavog niza drugih konvencija i normi, koje postoje prije i tijekom moga postajanja ženom. Ja, međutim, ne mogu izabrati da ne budem žena, iako se tome mogu svjesno i voljno opirati na različite načine, recimo, poigravanjem modnim šablonima, reverznim poistovjećivanjima, odbijanjem monogamnih odnosa s muškarcima itd. No, ženskost u koju sam smještena, u koju me društvo stalno smješta i koju od mene neprestano očekuje, nikada ne mogu potpuno poništiti. Prema tome, moj rod nije moj izbor, moja intrinzična sudbina, moj dovršeni projekt, nego je *učinak* diskursa primarnog ili stabilnog identiteta koji prethodi svakoj mojoj odluci. A ako je rod – činovi, geste i želje, koji ga čine – učinak, posljedica, a ne nešto izvorno što mene predstavlja u ovom svijetu, onda bi se rodni identitet »mogao shvatiti kao osobna/kulturna povijest primljenih značenja koja podliježu nizu oponašateljskih praksi (...) koje zajedno grade iluziju primarnog i unutarnjeg jastva ili parodiraju mehanizam te konstrukcije«. ³²

»Rod, dakle, ne bi trebalo tumačiti kao stabilan identitet ili mjesto djelovanja iz kojeg slijede različiti činovi; umjesto toga, rod je identitet koji se suptilno stvara u vremenu, koji se unosi u vanjski prostor kroz *stilizirano ponavljanje činova*. Učinak roda proizvodi se stilizacijom tijela i zato se mora razumjeti kao svjetovni način na koji tjelesne geste, pokreti i različiti stilovi tvore iluziju stalno rodnoga jastva.« ³³

Ukoliko je, dakle, rod učinak stalnog ponavljanja koje na kraju dovodi do sedimentacije rodnih normi (formi koje se najčešće i pod najvećom prisilom ponavljaju), te poželjnih predodžbi o tome što znači biti »žena«, ³⁴ »to je taloženje tijekom vremena proizvelo skup tjelesnih stilova, koji u postvarenu obliku, izgledaju kao prirodne konfiguracije tijela u spolove koji su u međusobnom binarnom odnosu«. ³⁵

Tijela znače, važna su i materijalna

Tijela nisu tijela po sebi ili tijela spram duha ili bilo kako formulirana apstraktna tijela: tijela *žive* i taj život oblikuju, ograničavaju i prožimaju rodno određene regulatorne sheme koje su konstitutivne za njihov život. Ukoliko ove regulatorne sheme razumijemo kao određeni sistem vrijednosti, praksi i uvjerenja, te tehnika i strategija kojima se one implementiraju i stječu dominantno važenje u određenoj epohi i na određenom prostoru, onda su tijela, kroz koja se ovaj sistem prelama i u kojima se opredmećuje, onaj prostor u kojem se društveno/kulturno/političko odigrava. Prema tome, ne samo da su tijela unutar diskurzivno određenih matrica, nego i

»... diskursi zaista žive u tijelima. Oni nastanjuju tijela; tijela u stvari nose diskurse kao dio svoje vlastite nervature.« ³⁶

Diskurzivna proizvodnja tijela ne okončava, međutim, uvijek »ispravnim, izravnim, nepomiješanim i konvencionalnim« ³⁷ tijelima. Naprotiv, upravo je uvjet mogućnosti jedne takve proizvodnje postojanje onih života koji će skretati od norme – normativno poželjnog i doličnog. Dinamika konstitutivne prisile poistovjećivanja s društveno dodijeljenim *ulogama* negdje uspijeva, negdje, pak, ne. Međutim, teza Judith Butler znatno je snažnija od puke afirmacije postojanja ekscentričnog (doslovno: pomaknutog od centra): eks-centrično ³⁸ je uvjet mogućnosti postojanja onog »centričnog«. Da bi se u središtu mogla naći tijela koja nešto znače, tijela čija se vrijednost i egzistencija ne dovode u pitanje, nužno moraju postojati sva ona tijela kojima se uskraćuje mislivost i iskazivost. Na pitanje »kako to da izvjesni ti-

povi subjekata polažu pravo na ontologiju, kako se to oni *računaju* ili *kvalificiraju* kao realni«,³⁹ Butler odgovara da je njihov ontološki status omogućen jedino postojanjem rubnog pojasa odbačenih tijela, koji je samo nazgled ontološki nenastanljiv prostor.⁴⁰ Naprotiv, domena odbačenog predstavlja konstitutivnu izvanjskost subjekta u ontološkom središtu.⁴¹ Odbačena tijela figuriraju kao *opomena* – rečeno karikiranim psihoanalitičkim jezikom: ako ne postaneš zrela, heteroseksualna žena, odnosno ako, i pored svega, ne uspiješ da se podvrgneš zakonu svoga spola, prijeti ti psihoza zbog totalne društvene izopćenosti – koja subjekt nikada ne napušta. Odbačena tijela, koja nikada ne mogu dobiti potpuni pristup mjestu subjekta, niti ga ikada mogu zauzeti, ipak stalno opsjedaju subjekt zato što subjekt ne može živjeti u prividu vlastite prirodosti, ukoliko se ova tijela ponište. Subjekt stoga nikad ne može biti ravnodušan prema domeni koju isključuje vlastitim pozicioniranjem:⁴² da bi mogao biti prirodan, mora postojati ono »neprirodno« i njega treba držati na što većoj udaljenosti.⁴³

Ako je za odredbu tijela neophodno postojanje jednog već ustrojenog i organiziranog područja unutar kojega se tijelo jedino i može pojaviti kao inteligibilno ili se prikriti kao odbačeno, onda tijelo nije nešto izvorno, nego je uvijek već učinak određenih preraspodjela odnosa moći. U ovom ključu treba, dakle, razumjeti Judith Butler kada govori o tome da spol nije pred-

32

Judith Butler, *Nevolje s rodnom*, str. 139.

33

Isto, str. 141.

34

I danas, usprkos svim promjenama u društvenoj matrici koja određuje poželjne/dolične i nepoželjne/nedolične identitete, i dalje prevladava diskurs po kojem je »prava žena« »žena« – odnosno majka i supruga. Naš jezik nam dopušta ovu igru riječi, budući da se formalni izraz »supruga« rjeđe pojavljuje u svakodnevnom govoru, što jasno upućuje na činjenicu da je identitet žene ostvaren samo onda kada ona stupi u patrijarhalni savez što joj propisuje njezine poželjne i dolične odlike.

35

Judith Butler, *Nevolje s rodnom*, str. 140.

36

Irene Kostera Mejer i Baukje Prins (Irene Costera Meijer i Baukje Prins), »Intervju sa Džudit Batler: Kako su tela postala važna?«, u: *Treći Program* 117–118, I-II/2003., str. 287.

37

Pokušaj inkluzivnog prijevoda termina *straight*, koji je, osim navedenog, i oznaka za heteroseksualnu osobu.

38

Iako se izraz *queer* ne može prevesti na naš jezik a da zadrži i negativnu i pozitivnu konotaciju koju danas ima, smatram da je termin »nastran« (koji se rabi u prijevodu *Tela koja nešto znače*) jedan oblik pogrešnog učitavanja u ovaj ionako bremenit pojam. Websterov rječnik nudi sljedeće sinonime za izraz *queer*: *strange, bizarre, curious, eccentric,*

oddball, outlandish, peculiar, singular, unusual, weird. Nastranost se, s druge strane, ne može odvojiti od aberacije, anomalija, abnormalnog, što u ovaj terminološki problem unosi čitave svežnjeve prikriivenih, pa i potencijalno homofobičnih značenja.

39

Irene Kostera Mejer i Baukje Prins, »Intervju sa Džudit Batler«, str. 285.

40

Džudit Batler, *Tela koja nešto znače*, str. 15.

41

O odnosu unutra/izvan vidi Dajana Fas (Diana Fuss), »Unutra/izvan«, u: *Unutra/izvan*, str. 13–25.

42

»Smatram da izgradnja seksualne pozicije, ili ponovnog citiranja seksualne pozicije, uvijek uključuje opsjednutost onim što je isključeno. A što je pozicija rigidnija, to je sablast koja nas progona veća, i na izvjestan način strašnija.« Vidi odlomke iz razgovora sa Judith Butler »Gender and Performance« iz časopisa *Radical Philosophy*, na www.theory.org.uk/but-int1.htm.

43

Iako se diskurs »prirodnosti« gotovo uvijek dovodi u vezu s poljem seksualnosti, ideja odbačenih tijela ima znatno širi doseg primjene. O tome sama Butler kaže: »Odbačenost se, po meni, ne odnosi samo na spol i heteronormativnost. Ona se odnosi na sve vrste tijela o čijim se životima ne misli kao o 'životima' i čija se materijalnost shvaća kao nevažna.« (Vidi Irene Kostera Mejer i Baukje Prins, »Intervju sa Džudit Batler«, str. 286.)

diskurzivan ili prirodan ili dan, nego konstruiran. U tom smislu valja govoriti i o »materiji« spola, i tijela općenito, kao o ponavljanom i nasilnom o/u-bilježavanju kulturne inteligibilnosti.

Spol je, dakle, više od puko deskriptivne kategorije: on funkcionira kao »regulativni ideal« koji pokreće praksu razgraničavanja tijela i utoliko ih proizvodi. Kao idealni konstrukt on nije nešto što »jest prirodno«, nego se kroz vrijeme i pod prisilom u prirodno »pretvara«. Prema tome, »'spol' nije naprosto nešto što netko ima niti statičan opis onoga što netko jest: on će biti jedna od normi koje 'nekome' omogućavaju da živi, to jest koje ospobljavaju tijelo za život u području kulturne inteligibilnosti«. ⁴⁴ Privid njegove prirodnosti konstituira se neprekidnim ponavljanjem u procesu materijalizacije tijela, odnosno stalnom težnjom da se približi ustanovljenom idealu pomoću bezbrojnih poistovjećanja. No te »identifikacije nikad nisu jednostavne niti jednom za svagda dovršene, nego se uporno konstituiraju, osporavaju, zadobivaju«. ⁴⁵

Subverzija

»Naturaliziranje spola je kumulativni rezultat reiterativne ili ritualne prakse, ali ponavljanje otvara i procjepa i pukotine kao konstitutivne slabosti takve konstrukcije, kao ono što izmiče vlastitoj normi ili iz nje iskoračuje, kao ono što ne može biti potpuno definirano ili utvrđeno repetitivnim radom te norme.« ⁴⁶

Upravo iz tih procjepa izvire mogućnost promjene u strogo političkom smislu. Namjerno podražavanje rodničkih šablona, pretjerivanje koje je uvijek pomalo ironično, podsmješljivo, treba i može pokazati da svi mi stalno podražavamo norme ideala spolnog/rodnog identiteta, nastojeći se u njih uklopiti i s njima poistovjetiti, budući da nam to donosi izvjesne privilegije i nagrade (ili je možda bolje reći da nas čuva od potencijalnih kazni kojima društvo prijeti »prijestupnicima«). Međutim, kako taj ideal nije nešto prirodno, nešto što nam suštinski pripada, mi mu se možemo jedino stalno približavati, uz uvijek prisutnu slutnju da u tome nećemo uspjeti do kraja. Upravo u prihvaćanju ovog neuspjeha koji je uvijek već na djelu, leži subverzivna moć parodiranja normi koje nam propisuju društveni nalozi spola/roda. Njih nikada nije moguće ukinuti u potpunosti: ukidanje je, naime, nemoguće bilo u smislu radikalnog reza koji vodi totalnom preokretu, bilo u smislu ukidanja normi kao takvih, budući da je u samoj prirodi normi obnavljanje i postavljanje u nekom drugom dominantnom diskursu. No, *lokalni* činovi suprotstavljanja, opovrgavanja izvornosti i prirodnosti, iz koje proizlazi i »pravo« na koloniziranje drugoga kao odbačenog, mogu postupno dekonstruirati sistem/e, te ukazati na to da su svi sistemi zapravo uvijek već konstruirani i stoga u načelu izmjenjivi.

Adriana Zaharijević

Deregulating the Foundations

The text presents a short account of the history of the philosophically relevant key concepts of feminist theory – sex and gender. Those concepts were crucial in the process of the constitution of gender (women's) studies as well as for the manouvering of feminist practice. On the other hand, however, as Judith Butler demonstrates exceptionally, these concepts are also the points of a fruitful debate, opening the possibility for resignification, different (new?) ways of thinking about the fundamental assumptions of feminist theory. While it leaves feminist theory devoid of a firm, fixed position, ensuing instability, it offers a specific, subversive potential for a theory in general, while expanding the domains of inclusiveness in practice.

44
Džudit Batler, *Tela koja nešto znače*, str. 14.

45
Isto, str. 106.

46
Isto, str. 23–24.